

A POSZTGRADUÁLIS STÚDIUM MINT A PEDAGÓGUSOK TOVÁBBKÉPZÉSÉNEK KORSZERŰ MODELLJE

(BEVEZETŐ ELŐADÁS)

DRIEN KÁROLY

tanszékvezető főiskolai tanár
Szeged

Napjainkban, a tudományos-technikai forradalom rohamos fejlődése fokozott igényeket támaszt úgyszólván valamennyi foglalkozással és hivatással szemben és szinte mindenkit rákényszerít a rendszeres, tudományosan megalapozott önnevelésre, olyan önképzésre, amely képessé teszi az egyént arra, hogy racionálisan tudjon alkalmazkodni a dinamikusan fejlődő társadalomhoz és a szüntelenül változó társadalmi viszonyokhoz. Különös hangsúlyt nyer ez a továbbképzési igény *a pedagógusokkal szemben*, mert a fejlődés egyre gyorsuló tendenciája alaposan megváltoztatta a pedagógus hivatás betöltésének feltételeit és kellékeit. Olyan új eszközökkel és módszerekkel dolgozó pedagógusokra van szükség, akik elsődleges feladatuknak tekintik, hogy szaktárgyaikból mindig a legújabb ismereteket közvetítsék, és hogy mindennapi oktató nevelő munkájuk során a pedagógiai, a pszichológiai, a szociológiai, valamint a legújabb oktatásmódszertani eljárások felhasználásával végezzék munkájukat. A változó, nyílt kultúrájú társadalomban a pedagógusok képzése sem fejeződhet be az ifjúkorral. Az ember nem „végezhet” húszegynéhány éves korában. Készülnie kell egész életében. Nemcsak tanulnia kell mindvégig, hanem a társadalom és a kultúra változása arra kényszeríti, hogy egész életén át megőrizze fiatalkori fogékonyságát és tanulási képességét. A pedagógusoknak ilyen értelemben vett egész életen át tartó *permanens továbbképzésére* utal a Magyar Szocialista Munkáspárt X. Kongresszusának a művelődési feladatokkal foglalkozó határozata is, amikor kimondja: „...fejlődnie kell a nevelők felkészültségének, felelősségérzetének is, hogy kellően betölthessék hivatásukat az ifjúság szemléletének alakításában, munkára, felelősség tudatra, önzetlenségre és áldozatkészségre nevelésében, a nemes emberi tulajdonságok kifejlesztésében és erősítésében.” Hazánkban minden lehetőség meg van arra, hogy a nevelők a szocialista rendszer követelményeinek megfelelően sokoldalúan képezzék az ifjúságot, alakítsák politikai és szellemi arculatát, de ez csak akkor lesz lehetséges, csak akkor lesz eredményes, ha a pedagógusok a kor színvonalán álló műveltséggel rendelkeznek, ha áthatja őket az ifjúság jövőjéért érzett felelősség, ha tudatosan él bennük a *permanens önnevelés és állandó önképzés* olyan igénye, amely a szüntelenül alkotó, az önmagát és környezetét megújító embert jellemzi.

Nem is olyan régen még az volt a helyzet, hogy az egyének *továbbképzése* önkéntes és ösztönös volt. Az egyéni úton történő továbbképzés főleg szakfolyóiratok, szakkönyvek tanulmányozásából, alkalmi előadások meghallgatásából és hasonlókból állott. Az ismeretanyag rohamos növekedése, a termelőmunka intenzitásának állandó fokozódása azonban annyira megnövelte az egyénnel szemben támasztott követelményeket, hogy *az önművelés eddig alkalmazott formáival már képtelen volt lépést tartani a kor követelményeivel*. Egészen természetes tehát, hogy a különböző vállalatok, intézmények, egyetemek és főiskolák, de maguk az egyes országok kor-

mányai is arra törekszenek, hogy *a kor igényeinek megfelelő továbbképzési formákat biztosítsanak az egyén számára*. A továbbképzésnek ebből a szinte áttekinthetetlen szövevényéből, a különböző célú, tartalmú és színvonalú, más-más didaktikai elképzelést követő formáiból az utóbbi időben egyes szakmákon belül — főleg az igényesebb szellemi munkát végzők körében — kezd kialakulni *a szervezett továbbképzésnek egy újfajta intézményes formája, az ún. posztgraduális stúdium*. Maga az elnevezés angolszász eredetű és lényegileg a felsőoktatási tanulmányaikat befejező szellemi dolgozók tudományos munkára való felkészítését jelenti. A népi demokratikus országokban az orvosok és mérnökök posztgraduális stúdiumához hasonlóan kialakulóban van a *pedagógusok posztgraduális stúdiuma* is, amely az angolszász értelmezéstől eltérően a felsőoktatási intézményt végzett pedagógusok *kötelező jellegű szervezett továbbképzési* rendszerét jelenti. A továbbiakban magam is ilyen értelemben kívánom használni a posztgraduális stúdium kifejezést.

A pedagógusok posztgraduális stúdiumának szükségességét, célszerűségét és hasznosságát ma már az egész világon elismerik és intenzíven foglalkoznak megvalósításának lehetőségével. Már az 1962. májusában Montrealban tartott UNESCO konferencia is egyértelműen megállapította, hogy szükség van a pedagógusok szervezett, kötelező jellegű továbbképzésére és határozatban nyilvánították ki, hogy

a világ valamennyi gyermekének joga van ahhoz, hogy szaktárgyilag és pedagógiaiailag kitűnően képzett pedagógusok oktassák, ugyanakkor a pedagógusoknak is joguk van arra, hogy szaktárgyaikban és a pedagógiában bővítsék ismereteiket és minél magasabb képesítésre tegyenek szert.

Előadásom bevezető részében röviden ismertetni szeretném a posztgraduális stúdium fogalmát, jellegét, célját, feladatait, alapelveit, módszereit, szervezeti formáit, majd az előadás második felében térnek ki a Csehszlovák Köztársaságban kísérleti jelleggel megvalósított posztgraduális stúdium részletes ismertetésére, néhány elméleti problémájának elemzésére és értékelésére.

A posztgraduális stúdium jelenleg világszerte a pedagógusok kötelező jellegű továbbképzésének is legigényesebb, legrendszeresebb és legjobban szervezett formája, amely a megelőző felsőfokú tanulmányokra épül, igen magas színvonalú és a pedagógusok személyiségének formálásában, a változó feladatokhoz való alkalmazkodás készségeinek fejlesztésében egyre jelentősebbé válik. Túlás nélkül állíthatjuk, hogy a pedagógusok jól megszervezett posztgraduális stúdiuma teljesen azonos értékű a nappali tagozaton folyó képzéssel, szerves egységet alkot vele, és kölcsönösen kiegészítik egymást.

Jellegét tekintve a posztgraduális stúdium *irányított önálló stúdium*, amelyet jól egészítenek ki a továbbképzés eddig is jól bevált formái. Azáltal vált vonzóvá a pedagógusok széles köre számára, hogy megfelel a kor követelményeinek és lehetőséget nyújt a továbbképzésben résztvevők *alkotó pedagógiai munkájához*.

A posztgraduális stúdium azáltal, hogy *komplex* jellegénél fogva biztosítja a politikai, ideológiai, pedagógiai, pszichológiai, módszertani és szaktárgyi stúdiumok együttes tanulmányozását, képessé teszi a pedagógusokat az oktató-nevelő munka egységének megvalósítására.

A posztgraduális stúdium legfőbb *célja*, hogy a pedagógusok mindennapi gyakorlati munkájában minél jobban érvényesüljön a *tudományosan megalapozott pedagógiai alkotó munka*. Éppen ezért már a tanárképzés során ki kell alakítani a tanárjelöltekben az állandó tökéletesedés vágyát és képességét és tudatosítani kell bennük azt a felismerést, hogy csak állandó, egész életen át tartó rendszeres továbbképzéssel

válhat a pedagógus a társadalom és a fejlődés igényeinek megfelelő felkészültségű szakemberévé. Értsék meg és érezzék át pedagógusaink, hogy *minden továbbképzésre fordított energia egész népünk műveltségének emelésében térül vissza.*

Feladatai tekintve a posztgraduális stúdiumnak képessé kell tenni a pedagógusokat arra, hogy az oktatási törvény által támasztott követelményeknek a legmagasabb szinten tudjanak eleget tenni, hogy képesek legyenek megvalósítani az iskola és az élet, az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának elvét, valamint az oktatás és nevelés egységének megteremtésére irányuló törekvéseket. További feladata a posztgraduális stúdiumnak, hogy *integrálja* a tanárok egyéni tapasztalatait a modern tudományok különböző területeiről szerzett ismereteikkel.

A posztgraduális stúdium *alapelveit* vizsgálva a továbbképzés szervezésénél és tartalmi kidolgozásánál az alábbi három fontos alapvető elvet kell figyelembe venni:

1. A pedagógusok posztgraduális stúdiumának programjait a gyakorló pedagógusok bevonásával kell elkészíteni a lehető legteljesebb mértékben figyelembe véve a pedagógusok és az iskola mindenkori igényeit.

2. A pedagógusok újrendszerű továbbképzése minden fokú és fajú iskolában tanító pedagógus számára kötelező kell, hogy legyen. Az ilyen kötelező jellegű továbbképzés nem szigeteli el egymástól a nevelőket, hanem közösségbe tömöríti őket és hatékonyan segítheti az iskolák munkájának a koordinálását.

3. Az új típusú továbbképzés rendszerét mindenkor a *pedagógus hivatás sajátos jellege határozza meg*, a befejezett főiskolai pedagógusképzésre épül, továbbfejlesztése a tudományok legújabb eredményeinek felhasználásával történik, mindenkor figyelembe véve az iskola és a pedagógusok szükségleteit. Azáltal, hogy a pedagógusok posztgraduális stúdiuma lényegét, célját és szervezeti formáit tekintve meg egyezik a más hivatások — orvosok, mérnökök — továbbképzési rendszerével, segíthet abban, hogy megszűnjön a pedagógus hivatás lebecsülése is. Az ilyen módon és ilyen körülmények között szervezett továbbképzés megfelelő társadalmi tekintélyt is biztosíthat, persze csak akkor, ha a pedagógusok posztgraduális stúdiuma is megfelelő színvonalú lesz, és nem a főiskolai képzés esetleges hiányosságait akarja pótolni.

A posztgraduális stúdiumban történő továbbfejlesztés a pedagógusképzés valamennyi tényezőjére kiterjed: a filozófiára, a pedagógiára, a pszichológiára, valamint a szaktárgyakra és azok módszertanára.

A posztgraduális stúdiumban alkalmazandó *módszerek* megválasztásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ilyen természetű stúdiumban nem egyszerű kiegészítő tanulásról van szó, tehát nem csupán az új ismeretek sűrített formában való közléséről, hanem a továbbképzésben folyó *tanulmányozás* olyan megszervezéséről, amelyben a résztvevők *maguk is részeseivé válnak az új ismeretek és módszeres eljárások megszerzésének, és amelyben érvényesülhet a már gyakorlatot szerzett pedagógus alkotó tevékenysége és maga is problémákat vethet fel saját gyakorlatából.* A továbbképzés folyamán az új ismeretekkel való kiegészítésnek állandó kapcsolatban kell lennie a szaktárgy tudományos alapjaival. Ilyen módon a pedagógusok hatékony összekötők lehetnek az ifjúság érdeklődése, a társadalom fejlődése, a tudomány és az élet között. A posztgraduális stúdiumban alkalmazott *módszereknek* tehát minőségileg különbözniük kell a továbbképzésben eddig alkalmazott formáktól, amelyekben túlsúlyban volt az ismeretek passzív átvétele, a receptivitás és a praktizmus. De különböznie kell a levelező oktatás módszereitől is. Sokkal mélyebbnek kell lennie, és sokkal jobban kell építenie a résztvevők aktivitására. Ugyancsak figyelemre méltó módszertani alapelv, hogy a továbbképzés során a fejlődő szaktárgy

új szakmai problematikájának feltárását nem egyszerű interpretálással kell megoldani, hanem didaktikailag feldolgozott formában úgy, hogy azt a pedagógus iskolai munkájában is alkalmazni tudja.

A posztgraduális stúdium fogalmának, céljának, feladatainak alapelveinek és módszereinek felvázolása után a továbbiakban röviden ismertetni szeretném a posztgraduális stúdium *csehszlovák modelljét*, amely a pedagógusok posztgraduális stúdiumának úgyszólván teljes problematikáját felöleli, és amelyet a több éven át tartó kísérletezés folyamán nemzetközi fórumokon is megvitattak és rendszeresen továbbfejlesztettek.

A Csehszlovák Köztársaságban 1965 óta folynak tudományosan megalapozott kísérletek a posztgraduális stúdium szervezeti, tartalmi és módszertani problémáinak minél célszerűbb megoldására. A csehszlovák kísérleteket a külföld is élénk figyelemmel kíséri és az UNESCO közreműködésével már két nemzetközi kollokviumon is megvitatták a továbbképzés csehszlovák modelljét, és továbbfejlesztésének problémáit. Az eddigi tapasztalatok és a kísérletekkel kapcsolatos viták azt bizonyítják, hogy úgy a pedagógia tudomány mint a gyakorlat igénye szempontjából a posztgraduális stúdium Csehszlovákiában megvalósított kísérleti szakasza jó alkalom volt arra, hogy részleteiben is tanulmányozhassák és mélyrehatóan elemezzék az újszerű továbbképzés problematikáját, és megfelelő befolyást gyakoroljanak a posztgraduális stúdium tartós formáinak kialakulására és széleskörű bevezetésére.

A kísérletek és széles körű viták alapvetően tisztázták a posztgraduális stúdium tartalmát, optimális szervezeti formáit, módszereit és a kiadandó szakirodalmat. Az eddig elért eredmények nyomán fokozatosan kezd kialakulni a posztgraduális stúdium viszonylag *önálló elmélete*.

A Csehszlovák Köztársaságban ma a posztgraduális stúdium a pedagógusok kötelező jellegű továbbképzésének legszínvonalasabb formája, amelyet a pedagógusképző intézmények — egyetemek és pedagógiai fakultások — valósítanak meg. A kilencosztályos általános iskola nevelői a pedagógiai fakultásokon végzik a posztgraduális stúdiumot, míg a középiskolai tanárok az egyetemeken. A posztgraduális stúdium lebonyolításában az állami iskolafelügyelet is aktívan részt vesz. Magát az oktatást a pedagógusképző intézmények látják el, azok állítják össze a programokat, kidolgozzák a továbbképzésben alkalmazott módszereket és foglalkoznak a célszerű szervezés megoldásának kérdéseivel is.

A posztgraduális stúdiumban résztvevő pedagógusokat az állami iskolafelügyelet jelöli ki. A kijelölt tanárok neveit az igazgatók egy külön erre a célra szervezett hivatalnak küldik meg, amely összeállítja a névsorokat és megküldi az illetékes pedagógusképző intézménynek. A felvehető létszámot az intézmények maguk állapítják meg. Egy-egy szakcsoportban 30—30 fő vesz részt. Az egyes szakcsoportok számára posztgraduális stúdiumot a tanszékek lehetőségeinek figyelembe vételével nyitják meg.

A posztgraduális stúdium a gyakorlatban *két fokozatban* valósul meg. Az első fokozat a kötelező jellegű ún. *alapozó fokozat*, a második fokozat a *speciális fokozat*, ez önkéntes jellegű és azok számára szervezik, akik már sikeresen elvégezték az alapozó fokozatot. A speciális fokozat lehetővé teszi a pedagógusok érdeklődésének megfelelő differenciált továbbképzést.

Az alapozó továbbképzést kétévi iskolai gyakorlat után lehet megkezdeni, és legkésőbb tíz év tényleges pedagógusi szolgálat alatt kell elvégezni. Egyéni terv alapján az alapozó fokozat rövidebb idő alatt is elvégezhető. Az alapozó fokozat sikeres elvégzésétől függ a pedagógus illetménybesorolása.

Az alapfokú továbbképzés két részből áll: pedagógiai és szaktárgyi részből. A pedagógiai részt legkésőbb az első öt év alatt végzik el a nevelők (a szolgálat 3-4 évében) a szaktárgyi rész pedig a tényleges szolgálat első tíz éve alatt.

Az alapfokú továbbképzés első része a pedagógiai tárgyak tanulmányozásából áll, mégpedig a pszichológiából, a pedagógiából, a filozófiából és a két szaktárgy módszertanából. Két szemeszteren át tart minimálisan 100 óra konzultációval és megfelelő tanfolyammal.

Az alapfokú képzés *második része* a két szaktárgy anyagát öleli fel, ugyancsak két szemeszteren át tartó 100 óra konzultációval és tanfolyammal. Az alapfokú továbbképzés teljes elvégzése tehát 200 óra konzultációval vegyes tanfolyam elvégzését jelenti. A kétszáz óra felhasználása az alábbiak szerint oszlik meg: az első szemeszterben 20 óra pszichológia, 10 óra filozófia, 20 óra az egyik szaktárgy módszertana. A második szemeszterben: 20 óra pedagógia, 10 óra filozófia és 20 óra a másik szaktárgy módszertana. A harmadik szemeszterben 50 óra az egyik szaktárgy. A negyedik szemeszterben ugyancsak 50 óra a másik szaktárgy. A szaktárgyak sorrendjét a pedagógusok maguk állapíthatják meg. Az egész stúdium tehát összesen négy szemeszteren át tart minimálisan 200 óra időtartammal. A konzultációk számát és a tanfolyamok időtartamát a továbbképzést szervező felsőoktatási intézmény vezetője — főigazgatója, rektora, dékánja — szabja meg és hagyja jóvá. A tanfolyamok rendszerint a nyár folyamán vannak. A konzultációkra és tanfolyamokra a nevelők az előírt irodalom egyéni tanulmányozásával készülnek. A programokat a Művelődésügyi Minisztérium hagyja jóvá ötévi időtartamra.

A második fokozatban szereplő önként vállalt *speciális* posztgraduális stúdium az alapfokú továbbképzés anyagára épül. Erre tízévi iskolai gyakorlat után lehet jelentkezni. Ez a fajta differenciált továbbképzés is megfelelő program alapján folyik és anyagi ösztönzéssel jár.

A posztgraduális stúdium mindkét része — a pedagógiai és a szaktárgyi — vizsgával végződik, amelyet a főiskolán — egyetemen — bizottság előtt kell letenni. A záróvizsga írásbeli és szóbeli részből áll. Írásbeli vizsgát csak a szaktárgyból kell tenni. A vizsga szerves részét képezi az aktuális ideológia és politikai kérdésekről folyó beszélgetés, vita, amelynek célja annak megállapítása, hogy a nevelő megfelelően tájékozott-e a mindennapi politikai életben. A pedagógusképző intézmény a vizsgáról bizonyítványt állít ki.

A csehszlovákiai kísérleti posztgraduális stúdium többféle változatban valósult meg attól függően, hogy a pedagógusképző intézmények milyen formában szervezték meg. Voltak felsőoktatási intézmények, amelyekben a szakcsoport mindkét tárgyát párhuzamosan adták elő két éven át együtt a pszichológiával, pedagógiával és a filozófiával, valamint a szaktárgyak módszertanával. Más felsőoktatási intézmények úgynevezett kétéves blokk típussal kísérleteztek, amely szerint az első évben az egyik szaktárggyal és módszertanával foglalkoztak 70 órában, továbbá a pszichológiával 20 órában, és a filozófiával 10 órában. A második évben a másik szaktárggyal és módszertanával ugyancsak 70 órában, a pedagógiával 20 órában, valamint a filozófiával 10 órában.

A konzultációk és a nyári tanfolyamok időtartamának a felosztása is többféleképpen történt, rendszerint a felsőoktatási intézmény és a pedagógusok közös megbeszélése alapján. Pl az egyik változatban hat konzultáció szerepel 6×8 órában, a fennmaradó 52 órát pedig nyári tanfolyamra használták fel.

A nyári tanfolyamokról a posztgraduális stúdium résztvevői igen pozitívan nyilatkoztak. Véleményük szerint a nyári tanfolyamok nélkülözhetetlenek, zavartala-

nul lehet dolgozni, főleg a szemináriumi és a laboratóriumi munka szempontjából rendkívül hasznosak. A nyári tanfolyamokon megoldhatók a pedagógusok egyéni tanulmányi problémái is.

Igen komoly problémát jelent a pedagógusok posztgraduális stúdiumában a pedagógusok személyi és munkafeltételeinek biztosítása. A posztgraduális stúdiumban résztvevő pedagógusoknak, akárcsak a levelező hallgatóknak, bizonyos kedvezményekre van joguk. Csehszlovákiában a posztgraduális stúdiumban résztvevők óraszámát heti két órával csökkentették, minden vizsga előtt két nap szabadságot kapnak, továbbá egy hetet a tanfolyam idején. A továbbképzésben résztvevők véleménye szerint ez nem elég.

A posztgraduális stúdiummal kapcsolatos kísérletek azt is igazolták, hogy a továbbképzésnek a képző intézményhez való csatolása azért is célszerű, mert néhány év múlva minden pedagógus visszatérhet abba az intézetbe, ahol tanulmányait végezte, és beszámolhat tanárainak felkészítése előnyeiről és esetleges hiányosságairól, kifejtheti mire lenne még szüksége a fiatal kezdő pedagógusnak, hogy nagyobb nehézségek és buktatók nélkül kezdhesse munkáját. További előny, hogy a pedagógusképző intézmények szoros kapcsolatba kerülhetnek a pedagógia valóságával, a mindennapi pedagógiai gyakorlattal és módjuk lesz arra, hogy a posztgraduális stúdiumban résztvevő pedagógusok révén megfelelően befolyásolhassák a területen folyó oktató nevelő munkát. Ilyen értelemben a posztgraduális stúdium a pedagógusképző intézmények számára mintegy pedagógiai laboratóriummá válhat, és az ott szerzett tapasztalatokat nagyon sokoldalúan használhatják fel.

A végzett hallgatókkal való tartós kapcsolat lehetővé teszi, hogy hiteles információkat szerezzünk kezdő fiatal tanáraink munkájáról, arról, hogyan dolgoznak a jól és a kevésbé jól végzett hallgatók, és hogy azok a jó tulajdonságok és személyiségjegyek, amelyeket a képző intézmények nevelő munkájukkal igyekeznek kifejteni, valóban a leghasználhatóbbak-e a tanári hivatás gyakorlásában. A végzett hallgatók szociális körülményeinek és tudásuk felhasználásának vizsgálata nemcsak a képző intézményekben folyó munka eredményeinek ellenőrzése szempontjából fontos, hanem a pedagógusképzés funkciójáról alkotott koncepció helyesbítése szempontjából is. Honnan tudhatjuk ugyanis, hogy a pedagógusképző intézmények elvégzik-e a rájuk bízott feladatokat, és mi a tényleges funkciójuk a társadalomban? Önmagában a kiadott diplomák száma még semmit sem mond erről a fontos kérdésről. Nem tudjuk ugyanis, hogy a diploma mennyire egyenértékű a megfelelő képzettséggel, nem tudjuk hogyan használják fel ezt a képzettséget. Vajon a végzett hallgatók munkája megfelel-e a képzettségükhöz fűzött reményeknek? Valóban ellátják-e a tőlük elvárt szakmai, társadalmi, kulturális és politikai funkciót. Ha ugyanis ez nem következik be, ha a végzett hallgatók nem tesznek eleget ezeknek az elvárásoknak, ha nem használják fel célszerűen tudásukat, ha nem tanúsítanak olyan társadalmi beállítottságot és kulturális törekvést, amely a társadalom fejlődése szempontjából fontos, akkor a képzés célt téveszt, vagy legalábbis részben nem teljesíti azokat a feladatokat, amelyek ellátására az intézményt létesítették.

Az előbbieken ismertetett csehszlovák modellel kapcsolatos kísérletek számos olyan problémát vetettek fel, amelyek megismerése mélyebb betekintést nyújthat abba a kérdéskomplexumba, amelynek helyes megoldásától függ a posztgraduális stúdium végleges koncepciójának kialakítása. A továbbiakban tehát néhány olyan fontosabb elméleti probléma elemző vizsgálatával kívánok foglalkozni, amelyek már a kísérletek során is komoly vita tárgyát képezték.

A posztgraduális stúdium teljes koncepciójának kialakításában az egyik legfon-

tosabb elméleti probléma annak eldöntése volt, hogy mi legyen a továbbképzés *tartalma*, hogyan oldható meg a képzés és a továbbképzés tartalmának szerves összekapcsolása, a tanulmányok olyan egymásra épülése, amely kizár minden esetlegességet és empirizmust.

Nyilvánvaló, hogy a posztgraduális stúdium tartalma közvetlenül összefügg bizonyos objektíve adott tényezőkkel, amelyek közül valószínűleg a legfontosabbak a posztgraduális stúdium időtartama, koncepciója, a nappali képzés színvonala és tartalma, a szaktudományok fejlődése, valamint az iskola szükségletei a társadalmi fejlődés adott fokán. Az is nyilvánvaló, hogy a posztgraduális stúdium tartalmának mintegy folytatásként a főiskolai tanulmányokra kell épülnie és csak nagyon kis mértékben szolgálhatja a főiskolán már tanított anyag ismétlését. A posztgraduális stúdium tartalmában helyet kell hogy kapjanak azok az újabb tudományok is — főleg a határtudományok — amelyek a végzett hallgatók főiskolai tanulmányai idején még nem szerepeltek a tantárgyak között, mint pl. a szociálpszichológia, nevelésszociológia, genetika és hasonlók. A posztgraduális stúdium programjainak tehát rugalmasaknak, változékonyaknak, sokkal dinamikusabbaknak kell lenniök, mint a rendes főiskolai programoknak, hiszen ezeknek valóban a legújabb, a leglényegesebb ismereteket kell nyújtaniok. A programok tartalmának kialakításánál feltétlenül figyelembe kell venni az iskolák tanterveit is, azokat az elemeket, amelyek a pedagógus mindennapi munkájával vannak kapcsolatban. Lényegében ez azt jelenti, hogy a továbbképzés tartalmának az alábbiakra kell kiterjednie:

- a tudományos kutatás legújabb eredményeivel kapcsolatos ismeretekre, továbbá

- azokra az ismeretekre, amelyeket a hallgatók tanulmányaik során megfelelő gyakorlat hiányában még nem tudtak jól megérteni, és végül

- azokra az ismeretekre, amelyek lehetővé teszik, hogy a pedagógus egy bizonyos iskolatípushoz adaptálódjék.

Ilyen értelemben tehát a posztgraduális stúdium programjainak revíziójával és továbbfejlesztésével állandóan foglalkozni kell.

A tanulmányok egymásraépülésével kapcsolatban általában elmondhatjuk, hogy az egyes tudományszakokban bekövetkezett hatalmas fejlődés, az ismeretek robbanásszerű fejlődése oda vezetett, hogy még a tanulmányi idő meghosszabbítása és a különböző korszerű oktatási segédesszközök felhasználása sem teszi lehetővé az egyre bővülő tudásanyag elsajátítását. Nyilvánvaló tehát, hogy a főiskolai hallgató tanulmányai során képtelen elsajátítani a tanulmányozott szaktudományok gazdag anyagát. A megoldást az jelentheti, ha alaposan megvizsgáljuk a képzés és a továbbképzés anyagának egymásra épülését, természetesen kötelezőnek feltételezve a posztgraduális stúdiumot. Az egymásraépülés célszerű megoldásánál az elsajátítandó anyagot *három szintre* lehetne felosztani. Az *első szint* tartalmazza azt az anyagot, amely a szaktudomány alapját képezi és közvetlenül felhasználható az iskolai oktatásban. A *második szín* már azzal az anyaggal foglalkozna, amely alapvetően fontos az iskolai anyag mélyebb megértése céljából, és amelynek ismerete elengedhetetlenül szükséges az adott szaktárgyban végzendő tudományos munkához, főleg pedig a szakirodalom tanulmányozásához. Ezt az anyagot a nappali képzés programjainak kell tartalmazniok. Ennek továbbfejlesztése történne a posztgraduális stúdiumban. A *harmadik szint* jelenti azt az anyagot, amely a szaktudomány fejlődésének vitatott, még le nem zárt problémáit, valamint a határtudományok anyagát foglalja magában.

A tananyag egymásraépülését elemző megfontolásból logikusan következnek bizonyos konzekvenciák a posztgraduális stúdium tartalmának helyes értelmezésé-

vel kapcsolatban. Ezek szerint a főiskolai képzés anyagának a posztgraduális stúdiumban való ismételése csak egészen minimális lehet. A tartalom *magva* a továbbképzés kell hogy legyen, a szaktárgy újabb és újabb problémáinak megismerése és elsajátítása. Ezeket az új ismereteket sem egyszerű információként kell közölni, hanem *didaktikailag feldolgozott információk formájában* úgy, hogy a pedagógus azt mindennapi munkájában is alkalmazni tudja. A posztgraduális stúdium anyagának helyes értelmezéséből nem hiányozhat az arra való törekvés sem, hogy a pedagógus az elsajátított anyag birtokában képes legyen a különböző tudományok területeiről szerzett ismereteit integrálni. Ez főleg a természettudományok és a társadalomtudományok közt levő szakadék áthidalásával kapcsolatban lenne nagyon fontos. A szakadék áthidalását megkönnyítené, ha a programokba felvennék az újabb határtudományokat. A posztgraduális stúdium anyagában szerepelni kell olyan elemeknek is, amelyek a különösebb képességekkel rendelkező pedagógusokat a szaktárgyban vagy a pedagógiában végzendő alkotó munkára ösztönöznék.

A posztgraduális stúdium tartalmával kapcsolatban megoldatlan kérdés az *oktatással, a gyakorlattal való szoros kapcsolat kérdése*. Módot kell találni arra, hogy a továbbképzés során be is mutathassuk, hogy a korszerűsítés didaktikai és módszertani vonatkozásai hogyan érvényesíthetők a gyakorlatban. Ennek célszerű megoldása nélkül a posztgraduális képzés nem válhat teljes értékűvé. Feltétlenül be kell tehát mutatni bizonyos kísérleteket, elemezni kell azok eredményeit, további lehetőségeit. Célszerű lenne, ha a posztgraduális stúdiumban résztvevő tehetséges pedagógusok maguk is vállalnák, hogy esetenként saját iskolájukban a gyakorlatban is bemutatnák az elméletileg megvitatott módszeres eljárásokat. Persze teljes értékű megoldást a megfelelő számú bázisiskolák hálózatának kiépítése jelentené.

Sokat vitatott és döntően meghatározó tényező a posztgraduális stúdium *kötelező* vagy *önkéntes* jellege. Ez a probléma néhány évvel ezelőtt a Pedagógus Szakszervezet Központi Vezetősége előtt is megvitatásra került a Művelődésügyi Minisztérium Köznevelési Főosztálya által készített előterjesztéssel kapcsolatban. Bár a *kötelező* jelleg ellen több észrevétel hangzott el, abban mindenki egyetértett, hogy a nevelői munka kellő színvonalú elvégzése állandó és rendszeres önképzést igényel. Nyitott kérdés maradt azonban, hogy a pedagógus a szükséges ismereteket *hol és milyen módon* szerezzék meg. A vitázók egy része azonban nyomatékosan utalt arra is, hogy a pedagógusok diploma megszerzése utáni művelődése és továbbképzése ma már igen sok országban *nem a pedagógusok magánügye*. Véleményünk szerint — és ezt ma már a továbbképzéssel foglalkozó legtöbb országban hangsúlyozzák is — nem elég, ha lehetővé tesszük a pedagógusok számára, hogy önkéntes elhatározásból látogathassák a hosszabb vagy rövidebb ideig tartó tanfolyamokat, nyári egyetemeket, különböző szemináriumokat vagy konferenciákat. Hiba lenne, ha idealizálnánk és túlbecsülnénk a pedagógusi etikából fakadó „tudatos kötelességérzetet”, a „belső lelki szükségletből” táplálkozó önképzési vágyat s azt hinnénk, hogy minden pedagógus hivatásából eredően feltétlenül lépést akar tartani a tudományok fejlődésével, mindazzal, ami új a szaktudományokban, a pedagógiában, a pszichológiában, vagy a szakmódszertanokban. Mindnyájan tudjuk, hogy a pedagógiában még ma is nagyon erősen hat a visszahúzó erő, hogy a pedagógusok nehezen dolgozzák fel maguktól az új ismereteket, és még ennél is nagyobb nehézséget okoz számukra, hogy mindennapi munkájukban, az oktató-nevelő munka gyakorlatában összekapcsolják az újat a régivel.

Igen gyakori, hogy még a jószándékú, többre, jobbra törekvő pedagógusok is húzódoznak a továbbképzéstől, mert úgy érzik, hogy sem a továbbképzés tartalma, sem az alkalmazott oktatási formák nem felelnek meg sem érdeklődésüknek, sem

szükségeiknek. Idézek ezzel kapcsolatban a „Népszabadság” „Iskola és társadalom” rovatában megjelent cikkéből: „A továbbképzés jelenlegi formája elavult, nem tükrözi a neveléstudományban és az oktatásméletben bekövetkezett fejlődést. A továbbképzés jelenlegi keretei inkább gátolják mint segítik az eredményes előrehaladást. Mi pedagógusok azt szeretnénk, írja a cikk szerzője, hogy a szaktárgyi és nevelési továbbképzésnek ne az legyen a fő feladata, hogy a már ezerszer megemésztett, bevált sablonokat ismételtessük és alkalmazzuk unos-untalan. Azt kell hinnünk — mondja a cikk írója — hogy a pedagógiai és a módszerek elmélete sokkal előbbre van ennél.” Lehet, hogy ez így sommázva túlzás, és sok helyen a nevelés elmélete és gyakorlata már együtt halad, de a továbbképzés jelenlegi formája az elkövetkezendő évtizedekben már aligha felelhet meg fontos hivatásának.

Úgy látszik azonban, hogy eddig még sem a pedagógusokban, sem a széles közvéleményben nem alakult ki eléggé az a meggyőződés, hogy szükség van a pedagógusok, valamint a közoktatásügy egyéb dolgozóinak állandó, rendszeres, magas-szintű, kötelező jellegű továbbképzésére. Pedig ma már egyre többen vallják, hogy a különböző önként vállalt továbbképzési lehetőségek mellett feltétlenül létesíteni kell egy olyan kötelező jellegű rendszeres továbbképzési formát, amely biztosíthatná, hogy minden diplomás pedagógus szolgálati ideje alatt olyan magasabb szintű továbbképzésben vesz részt, amely ösztönzőleg hat oktató-nevelő munkájára és képessé teszi arra, hogy alkotó módon végezze feladatait.

A magyar köznevelés történetében is találhatunk olyan törekvéseket, amelyek a pedagógusok vizsgáival egybekötött kötelező jellegű továbbképzésének szükségességét hangsúlyozzák. Az 1938-ban tartott Felsőoktatási Kongresszuson az alábbiak szerint fogalmazódott meg ez a társadalmi igény: „Nem akarjuk és nem is akarhatjuk, hogy minden pedagógus tudóssá képezze ki magát, de ne fordulhasson az elő, hogy egyesek tudásának a köre a pályájuk kezdetétől végezetéig semmi bővülést nem mutat. Megfelelő módot nyújtana erre egy úgynevezett revíziós vizsgálat, aminek lényege, hogy mondjuk tízévenként tanárvizsgáló bizottság előtt minden tanár szakdolgozat készítésével igazolni tartoznék ama főbb eredmények ismeretét, amelyeket a szaktárgya körébe tartozó tudományágak időközben felmutatnak. Ez igazolás minőségi értéke a gyakorlati működés értékességével együtt volna azután jogos erkölcsi alapja a soron kívüli előlépésnek, vagy kitüntetésnek. Ennek megvalósítása érdekében komoly helyet kell juttatni a továbbképzésben a pedagógusképző intézményeknek, azok alakító, nevelő erejének.”

A posztgraduális stúdium elméleti problémáinak további csoportját a stúdium megfelelő anyagi és erkölcsi motiválása jelenti. Köztudomású, hogy a pedagógusok bérezési rendszere még ma sem szolgálja eléggé a minőségi munka ösztönzését és serkentését. A posztgraduális stúdium ismertett rendszerre lehetővé tenné, hogy a pedagógus bérek megállapításában az oktató-nevelő munka minősége jobban meghatározó szerepet kapjon. Persze helytelen lenne, ha az egész kérdést csak az anyagi oldaláról vizsgálnánk. A pedagógusok esetében sokkal többről van szó, mint egyszerű illetmény-feljebbsorolásról. Az önmagában vett és elszigetelten kezelt anyagi ösztönzés még a fizikai dolgozók esetében sem meríti ki teljesen a társadalmi ember munkára serkentésének szükséges és lehetséges lehetőségeit — mondja Pataki Ferenc az elosztás és ösztönzés kérdéseit vizsgáló szociálpszichológiai tanulmányában. Az ember és a munka viszonyát számos más tényező is közvetíti: a munkatevékenység konkrét tartalma, az általa kínált társadalmi presztízs, a benne feltárulkozó társadalmi és szakmai fejlődési kilátások, a közvetlen személyes környezet és természetesen az anyagi érdekltség aktuális és perspektivikus mértéke. A pedagógus pálya csökkenő

vonzásának például az alacsony jövedelmi szintnél talán még fontosabb *tényezője, hogy alig nyújt egyéni előrehaladási lehetőséget*. Az utóbbi időben számos hazai és más szocialista országban folytatott konkrét szociológiai-szociálpszichológiai vizsgálat bebizonyította, hogy az erkölcsi és anyagi ösztönzés elkülönített kezelése, bármelyikük túlnyomó, vagy egyoldalú hangsúlyozása paralizálja a másiknak a hatását. Ha az anyagi ösztönzés nem rejt magában erkölcsi mozzanatot, akkor az minden esetben belső konfliktushoz vezet. Úgy vélem, ez a megállapítás a pedagógus hivatás esetében még fokozottabban érvényes.

Kíváncsú lenné, hogy a Művelődésügyi Minisztérium ilyen értelemben és ilyen szellemben vizsgálja meg az anyagi érdekelttség elvének érvényesítését a pedagógusok bérezési rendszerében, és tegye megfontolás tárgyává, hogy a régi illetménybesorolás helyett nem volna-e célszerű bevezetni a posztgraduális stúdiumhoz kapcsolódó besorolást.

A posztgraduális stúdiumban a pedagógusok önművelésének céltudatos irányításához nélkülözhetetlen a megfelelő *szakirodalom*. Olyan kifejezetten továbbképzést szolgáló kiadványokra van szükség, amelyek minden mást megelőzve tájékoztatják a pedagógusokat a tudományos fejlődés tendenciáiról és annak iskolai alkalmazási lehetőségeiről. Ezeket az információkat állandó jelleggel rövid időközökben ki kell egészíteni és pontosabbá tenni. Nem az egyetlen járható utat hirdető kiadványokra van szükség, hanem olyan közleményekre, amelyek ösztönzést nyújtanak a tanári alkotó munka kibontakoztatásához.

A *pedagógiai szakfolyóiratok* is fontos szerepet tölthetnek be a posztgraduális stúdium támogatásában. Fontos információs forrást jelenthetnek a továbbképzésben résztvevők számára. Éppen ezért állandó jelleggel időszerű tudósításokat kellene közölniök, ugyanakkor megfelelő számban szaktárgyi-módszertani problémákkal kapcsolatos cikkeket is. A továbbképzést támogató szakfolyóiratok tartalma legyen összhangban a pedagógusok gyakorlati munkájával, de egyben adjon ösztönzést is a gyakorlati munka tudományos megalapozásához, hogy az oktató munkában egyre erősebben jussanak érvényre az oktatási folyamat törvényszerűségei.

A posztgraduális stúdium *szervezésénél* döntő annak az elvnek a hangsúlyozása is, hogy a posztgraduális stúdium *nem kíván valamiféle monopol helyzetet biztosítani a maga számára a továbbképzésben*. Világosan kell látnunk, hogy a pedagógusképző intézmények a jövőben sem lesznek képesek *mindenben* kielégíteni a művelődési szervek további igényeit. A pedagógusképző intézmények a jövőben is csak azt nyújthatják, ami sajátjuk: *a pedagógusok képesítésének folytatólágos korszerűsítését, továbbfejlesztését*. Az oktatásügyi szervek olyan igényeit, mint az iskolai tankönyvek időnkénti változásai, a technikai eszközök alkalmazásának bevezetése és hasonlók, ezeket továbbra is azoknak a továbbképzési szerveknek és intézményeknek kell kielégíteniök, *amelyek közvetlen kapcsolatban vannak az iskola mindennapi életével*. Természetesen a jövőben az eddiginél sokkal szorosabb együttműködésre lesz szükség, és megfelelően koordinálni kell a továbbképzésben résztvevő valamennyi szerv munkáját.

Úgy vélem az eddig elmondottakból legalább főbb vonásaiban megismerhettük a posztgraduális stúdium koncepcióját, belső problémáit, megoldásra váró kérdéseit és fejlődési tendenciáit. A posztgraduális stúdium megvalósítása hosszú évtizedekre meghatározhatja a korunk társadalmi igényeinek megfelelő pedagógus továbbképzés szervezeti formáit, tartalmát és módszereit. A feladat sikeres megoldása érdekében a Művelődésügyi Minisztérium, a Tudományos Akadémia, a Pedagógusok Szakszervezete, a Magyar Pedagógiai Társaság, a pedagógusképző intézmények, az Országos

Pedagógiai Intézet, valamint a közoktatás irányító szerveinek összefogására van szükség. Ha az új rendszerű továbbképzés során sikerül a nevelőben kialakítani azt az igényt, hogy jól átgondolja módszerét, céljait és eszközeit, világosan ellenőrizze ezek eredményeit, akkor ezzel együtt *a haladás és az élet útjára vezettük* — mondja Roger GAL a gyakorló pedagógusok továbbképzésével foglalkozó írásában. Ez teszi lehetővé a pedagógus számára, hogy megőrizze aktív és érdeklődő beállítottságát, hogy fiatal maradjon élete egész folyamán, hogy mindig újból magáénak érezze a fiatalság csodálkozását, tudásvágyát és lelkesedését.

IRODALOM

- ARMSTRONG, W. E., The further education of teacher in-service, Journal of teacher education. 1968. 1. sz.
- Az óvodai, általános- és középiskolai nevelők továbbképzésének 1969—71. évi terve, Országos Pedagógiai Intézet Budapest, 1969.
- Az V. Nevelésügyi Kongresszus ajánlásai a pedagógusok továbbképzésével kapcsolatban. Kongresszusi Híradó 2. sz.
- AXELSSON, A., Ďalšie vzdelávanie učiteľov a pracovníkov školstva vo Švédsku, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 117—20.
- BAKOŠ, L., Postgraduálne štúdium učiteľstva v ČSSR, Štúdie o učiteľskom vzdelávaní, SPN Bratislava 1969.
- BAKOŠ, L., Ďalšie vzdelávanie učiteľov v rozvoji moderného školstva, Pedagogika 1968. 5. sz. 769—80.
- BAKOŠ, L., Postgraduálne štúdium učiteľov, Moderné prúdy v pedagogickej vede, SPN Bratislava, 1968.
- BAKOŠ, L., Prečo práve učiteľ? Učiteľské noviny, 1971. III. 2.
- BANDUREK, L., Kształcenie i dokształcenie nauczycieli w Niemieckiej Republ. Demokratycznej, Kwartalnik Pedagogiczny 1968, 3. sz. 265—269. old.
- BANTOCK, C. H., Ďalšie vzdelávanie učiteľov v Anglicku, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlově, Praha 1968. 130—148. old.
- BECK, G., Training of teacher of the emotionally disturbed. Journal of teacher education 1966. 2. sz. 137—141. old.
- BEZDĚK, J., O současném stavu postgraduálního studia v ČSSR. Bulletin ústavu pro učitel'ské vzdelání, Praha 1967. 8. sz. 25—28.
- BLONDEL, M., Requalification des professeurs, L'éducation nationale, 1966. 781. sz. 18.
- BARANKAY, L., Javaslat a már működő tanárok korszerű tudományos haladásának ellenőrzésére, in: Magyar Felsőoktatás, 1938. 34.
- BOGUSLAWSKI, J., Z dyskusji nad rozwojem wyzszych uczelni wo Wloszech, Zycie Szkoły Wyzszej 1966. 7/8. sz. 162—69.
- BERDYCHOVA, J., Postgraduální studium učitelů tělesné výchovy. Tělesná výchova mládeže 1965. 3. sz. 98—102.
- BRUCHEOVÁ, O., Výběrový seznam literatury o dalším vzdělání učitelů, zejména z let 1965—1969, Bulletin Ústavu pro učitel'ské vzdelání, Karlova Univerzita Praha, 1970. 71—6.
- CAJCH J.: Vývojové tendence a problémy učitel'ského vzdelání v posledním padesátiletí. Pedagogika 1968, 6. sz. 777—808.
- Continuing education for teacher. Journal of teacher education 1965, 1. sz. 3—4.
- Current problems of teacher education, Report of meeting of international experts UNESCO Institute for Education, Hamburg, 1970.
- Courses of Further Training for Teacher, Circular 7/64t May, 1964, Department of Education and Science, London.
- CHIUOE, H., Lehrerfortbildung in den USA, Die Deutsche Schule, 1966. No 12. 739—55.
- CSOMA, GY., Permanens képzés avagy út a jövőbe, Valóság, 1971. 3. sz. 19—29.
- ČERNOHORSKÝ, Z., Beseda o dalším vzdělání učitelů na XI. UBDK. Socialistická Škola 1968/69. 1. sz. 22.
- DOHMEN, G., Das Fernstudium im Rahmen der Lehrerfortbildung und Lehrerweiterbildung, in: „Didactica“ 1967. 267.
- DUMKE, A., Die Lehrerfortbildung in der Bundesrepublik. Schulverwaltungsblatt für Niedersachsen.

EDELSBERGER, L., Pokusné postgraduální studium výchovných poradců, in: Výchovný poradce, III. évf. 1. sz. Praha 1966.

GRIEFF, S., Comments on a post-graduate course in theory of education. Education for teaching 1967, summer 40—4.

HANES, DAL., Die Rolle der Hochschule im postgradualen Studium. Das Hochschulwesen 1964. 11. sz. 715—18.

HARGAŠ, M., Systém prípravy a ďalšieho vzdelávania učiteľov v Rumunskej socialistickej republike, Sborník „Učiteľské vzdelání II.“ 1967. 83—92.

HNILČKOVÁ—FENCLOVÁ, Příprava postgraduálního studia pro učitele fyziky, in: Pokroky v matematice, fyzice a astronomii, XIII. évf. 1968. 3. sz. 175—81.

HOULE, C. O., Continuing your education. University of Chicago — 1964, 188.

HNILČKOVÁ, Únosnost kritéria modernizace vyučování pro postgraduální studium učitelů fyziky. A postgraduális studiumról 1970.-ben Pozsonyban tartott UNESCO Konferencián elhangzott előadás (kéziratban).

CHALUPOVÁ, I., Výsledky diskuse o postgraduálním studiu učitelů fyziky, in: Pokroky matematiky, fyziky a astronomie, 1968. XIII. évf. 5. sz. 312—4.

CHIOUT, H., Lehrerfortbildung und Lehrerweiterbildung auch in Zukunft nur freiwillig? Pädagogische Rundschau 1968, 187.

In-service training for primary teachers, Geneva 1962, Publication No. 240.

Irányelvek a tanterők, nevelők és tanügyi funkcionáriusok továbbképzéséhez a Német Demokratikus Köztársaságban = DLZ-Dokumentation, 1—18. Orsz. Ped. Könyvt. Dokumentáció.

JIRÁNEK, A.: Motívy ďalšieho vzdelávani učiteľů, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha, 1968. 264—70.

KAUFMANN, E., Anregung eines Literaturverzeichnisses als Grundlage f.d. Lehrerbildung und Lehrerfortbildung. Erziehung und Unterricht 1967. 5. sz. 289—97.

KISS, Á., Műveltség és iskola, Akadémia Kiadó, 1969.

KOLJAGIN, G. M., Ciel a obsah ďalšieho vzdelávania učiteľov v SSSR. Ústav pro Učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově Praha 1968. 182—7.

KOLLBECK, H., Wegweiser für die Lehrerweiterbildung (Lehrerfortbildung in Schleswig Holstein), Kultusministerium des Landes Schleswig-Holstein, 55/56, 3—4, 1967, Verlag F. Hirt, Kiel.

KOPÁČ, J., Postgraduální studium učitelů ZDŠ. Socialist. Škola 1966. 10. sz. 601—3.

KOVÁČ, J., Příprava štúdia učiteľov (postgraduáln štúdium) Učiteľské noviny 1969. 15. sz. 3
KOZLOVÁ, B., Další vzdelávání učitelů — hlavní úkol OPS. Socialist. Škola 1966/67. 7. sz. 401—7.

KRÄMER—SENDER, Einige Probleme des postgradualen Studiums. Das Hochschulwesen 1966, 11. sz. 754—61.

KRAWCZEWICZ, ST., Problemy reformy systemu samokształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli, Ruch Pedagogiczny 1968. 3. sz. 257—84.

KORNIDESZ—KURUCZ, Az iskolareform a megvalósulás útján, Kossuth Kiadó, Budapest, 1966.

KUSZÁLIK, P., Tanárképzés és továbbképzés, Korunk 1970. 11. sz.

LEMNITZ, R., Sokféle lehetőség a pedagógusok szakmai továbbképzésére, „Deutsche Lehrerzeitung“ 1960. 29. sz. (OPK Dokumentáció.)

LUGOSSY, J., Központáspolitikánk néhány időszerű kérdéséről, Köznevelés, 1967. 17. sz.

LALLEZ, R., Školský system a ďalšie vzdelávanie učiteľov vo Francúzsku, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 144—55.

MANDLACHIE, A., Pregătirea și perfecționarea cadrelor didactice. „Revista dle pedagogie” 1964. 13. sz. 47—50.

MANSEL, J., Lehrerweiterbildung in der Sowjetunion, Pädagogik, 1965. 7. sz. 652—53.

XXV. Mezinárodní Konference o veřejném vyučování — Ženeva 1962 — Další vzdelávání učitelů — UNESCO — Paris. A Pedagogika 1963. 3. sz. külön melléklete.

MIKULA, D., Skvalitnit' postgraduálne štúdium učiteľov. Socialistická Škola, 1969. 170—4.

MOCÁK, J., Vývin ďalšieho vzdelávania učiteľov na Slovensku Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 61—71.

MOCÁK, J., Analýza skúseností z ďalšieho vzdelávania učiteľov — absolventov vysokých škôl, Bulletin Ústavu pre učiteľské vzdelání, 1967. 8. sz. 25—8.

MUMFORD, D., Further education and reorganisation. Education 1966. 3291. sz. 364.

MOCÁK, J., Postgraduálne štúdium očami učiteľa. Učiteľské noviny 1969. 14. sz. 3.

Návrh na postgraduální studium učitelů základní devítileté školy a středních škol. Ústav pro dálkové studium učitelů, 1964. 24. sz. 10.

- NOVÁKOVÁ, E., Péče o další vzdělávání výchovných pracovníků Socialist. Škola 1965/66 7. sz. 410—5.
- ÖHMAN, B., Yrkeslärarnas fortbildnig- en stor och brandskande uppgift. Yrkesutbildning 1967. 2. sz. 75—85.
- Om yrkeskollärarnas fortbildnig. Tidskrift f. praktiska ungdomsskolor 1966. 5. sz. 343—5.
- PATAKI, F., Az elosztás és az ösztönzés néhány szociálpszichológiai kérdése, Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz.
- Pedagogisk Debatt, 1964, 1965 (Vita); SEIDMANN, P., Moderne Formen der Lehrerweiterbildung, Hamburg 1963. 13.
- Plan der langfristigen Weiterbildung für Pädagogen von Gross-Berlin, Schuljahr 1967/68, Haus des Lehrers Berlin 1967.
- PLESKOT, M., Další vzdělávání učitelů a výchovných pracovníků, Socialistická Škola 1969. 175—8.
- PÁTEK, J., Problémy postgraduálního studia středoškolských profesorův dějepisů. Ústav pro učitelské vzdělání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 233—50.
- PÖGGELER, F., Methoden der Erwachsenenbildung. DBR — 1966. 390.
- Postgraduale Weiterbildung für Lehrer. Hochschulwesen 1967. 12. sz. 864—6.
- PELEŠKA, J., Úvahy o systému dalšího vzdělávání učitelů. Učitelské noviny 1965. 10. sz. 3.
- Programm für die Weiterbildung der Lehrer für den Deutschunterricht. A Deutschunterricht 1967. 10. sz. külön melléklete.
- Program für die Weiterbildung der Fachlehrer für den Geographieunterricht. Zeitschrift f. d. Erdkundeunterricht 1967. 10. sz. külön melléklete.
- Program dalšího vzdělávání učitelů ve škol. r. 1965/66. Učitelské noviny 1965. 3. sz. Melléklet.
- Programm der systematischen Weiterbildung für die Lehrer und Erzieher des Bezirkes Potsdam, 1967/68, 1968/69.
- Programm für die Weiterbildung der Fachlehrer für den Chemienunterricht. Chemie in der Schule, 1966. 8/9. sz. 2—24. old. Melléklet.
- Programma zanjatyija dvuchgodicsnovo univerziteta povysenyija naucsnyh i pedagogicseszkich znanyij ucscityelej moszkovskoj oblasztyi na 1967—1968 ucsebnij god. Moskva, 1967.
- PELEŠKA, J., Systém dalšího vzdělávání učitelů v ČSSR Ústav pro další vzdělávání učitelů na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 72—91.
- Recommendation No. 55 aux Ministères de l'Instruction Publique concernant le Perfectionnement des Maîtres Primaires en Exercice, Genève 1962.
- ŘEHÁK, M., Další vzdělávání učitelů v NSR, Sborník Učitelské vzdělání, Univerzita Karlová, Praha 1968.
- RIEDLOVÁ, M., Postgraduální studium učitelů zeměpisů škol II. cyklu. Návrh plánu na postgraduální studium Dějepis a zeměpis v škole 1965/66. 6. sz. 190.
- RICHTA, R., Válaszútón a civilizáció, Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- RUDD—HATCH, E., Graduate Study and after, 1968. Worcester and London — 228.
- SAFRAN, O., Eficienta perfectionari, le nivelul scolii, a cadleror didactice. Revista de pedagogie, 17 1968. 3. sz. 14.
- GAL, R., A gyakorló pedagógusok továbbképzése, in „Hol tart a pedagógia?” Gondolat Kiadó 1967. 161.
- SCHINDLER, C., Další vzdělávání učitelů v USA, Ústav pro učitelské vzdělávání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 92—116.
- SCHALLER, K., Tendencie dalšího vzdělávání učitelů v Německé Spolkové Republice, Ústav pro učitelské vzdělávání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 156—73.
- SEIDELMANN, K., Die „Dritte Phase”: Die Fort- und Weiterbildung der Lehrer. Pädagogische Rundschau, 1967. 2. sz. 113—24.
- SEIDELMANN, K., Další vzdělávání učitelů v NSR. Bulletin „Učitelské vzdělání” (Úst. pro učitelské vzdělání) 1967. 4/5 sz. 37—48.
- SEIDELMANN, K., Warum und zu welchem Zwecke brauchen wir eine Lehrerfortbildung? Pädagogische Rundschau 1967. 2. sz. 122.
- SEIDMANN, P., Moderne Formen der Lehrerweiterbildung, UNESCO Hamburg 1963. 25.
- SCHÄFER, K. K., Internationale Konferenz in der ČSSR über Lehrerfort- und Lehrerweiterbildung in Industrieländern, Sonderdruck aus Didaktica (Vierteljahresschrift f. Studien u. Weiterbildung der Lehrer aller Schulformen). 1968. 3. sz. (Hann. Verl. Ratingen), 204—12.
- STEFANESCU, V., Cădrul potievil perfectionari persona lului didactic, „Gazeta Inventaminiului” 1968. 938. sz.
- STÝBLO, J., Otázky postgraduálního studia absolventů chemie. Vysoká Škola 1964/65. 3. sz. 91.

- ŠPENDLA, V., Postgraduálne štúdium učiteľov v ČSSR. Social. Škola, 1968/69. 1. sz. 17—21.
- ŠPENDLA, Socio-profesionálny status učiteľa a postgraduálne štúdium. A postgraduális studiumról 1970-ben Pozsonyban tartott UNESCO konferencián elhangzott előadás (Kézirat).
- SVOBODA, J., Postgraduálne štúdium profesorov telesnej výchovy, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlové, Praha 1968. 194—206.
- SZCZEPAŃSKI, J., A végzett hallgatók társadalmi és kulturális aktivitása, in: A felsőoktatás szociológiája, Felsőoktatáspedagógiai Tanulmányok, FPK Budapest, 1969. 208.
- TEICHOVÁ, A., Návrh na postgraduální studium ZDŠ a středných škol, Praha 1964.
- TEICHOVÁ, A., O postgraduálním studiu učitelů, in: Sborník Ústavu pro učitel vzdelání, Praha, 1965. 1. 165—76.
- TEICHOVÁ, A., O postgraduálním studiu učitelů (historie) Sborník Ústavu pro učitel, vzdelání, Praha, 1966.
- TEICHOVÁ, A.,—PÁTEK, J., O postgraduálním studiu historie Dejepis a zeměpis ve škole, 1965.
- TEMESI, A., UNESCO-Konferencia a felnőttek nevelésének és oktatásának világhelméiről, Pedagógiai Szemle, 1960. 1122.
- Továbbképzés helyett vezetőképzés, Pedagógusok Lapja, 1965. 18. sz. 1.
- TUČEK, A., Další vzdělávání učitelů vo Švédsku. Jednotná škola, 1969. 3. sz. 274—8.
- TUČEK, A., Perspektivy postgraduálního studia učitelů. Pedagogika 1969. 1. sz. 112—6.
- TUČEK, A., Účelnost postgraduálního studia pre vedúcich pracovníkov školskej organizácie, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlové, Praha, 1968. 251—63.
- TUČEK, A., Mezinárodní výměny informací o dalším vzdělávání učitelů, Ústav pro učiteľské vzdelání Praha, 1970.
- TUČEK, A. a kolektív, Další vzdělávání učitelů se zřetelem k úloze vysokých škol, Sborník ústavu pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlové, Praha, 1970. IV. füzet.
- TULODZIECKI, W., Kształcenie i dokształcenie nauczycieli szkół podstawowych w latach 1965—1975. Nowa Szkoła 1965 4. sz. 2—7.
- TUPÝ, K., K některým otázkám stylu práce okresního pedagogického střediska a krajských pedagogických ústavů, Výzkumný ústav pedagogický, Praha, 1967.
- University In-Service Education of Teachers-Conference Proceedings, Charles University for Studies in Teacher Education, Prague (1968, júniusában Prágában a postgraduális studiumról tartott UNESCO Konferencia anyaga) 217.
- Vyhláška ministerstva školství a kultury č. 49, Instrukce k provádění závěrečných zkoušek v postgraduálním studiu učitelů a vzdělávání pracujících (Čj. 3244/68. III/2).
- Vyhláška min. školství o postgraduálním studiu na vysokých školách. Sbírka zák. a nař. část 19 ze dne 26. 5. 1967.
- VAIDEANU, G., Další vzdělávání učitelů v Rumunské Soc. Republice, Ústav pro učiteľské vzdelávání na Univerzite Karlové, Praha 1968. 174—81.
- VIERLINGER, R., Příprava a další vzdělávání učitelů v Austrii, Ústav pro učiteľské vzdelávání na Univerzite Karlové, Praha 1968. 188—93.
- VELIKANIČ, J., Modernizácia vyučovania a postgraduálne štúdium učiteľov, A postgraduális studiumról 1970-ben Pozsonyban tartott UNESCO konferencián elhangzott előadás (Kézirat).
- VADAS, GY., Az áttérés és utolérés kérdései, in: A nagy modell 4—4.7 fejezetek (A jövő nevelési-oktatási-képzési rendszer alapkérdései és körvonalai — Tézisek, vitakérdések, vázlatok, minták) Magyar Pedagógiai Társaság kiadványa 1970. Kézirat.
- Weiterbildungssystem (in der UdSSR), Hochschulwesen, 1967, 11. sz. 769.
- WENDELMUTH, E., Systematische Weiterbildung der Unterstufenlehrer im Fach Deutsch. Die Unterstufe 1967. 3. sz. 1—9.
- WENZEL, G., Lehrerfortbildung und Lehrerweiterbildung. Klett-Stuttgart, 1964.
- WERMTER, O., Další vzdělávání učitelů, vychovatelů a školních funkcionářů v Něm. Demokrat. Republice. Bulletin Ústavu pro učiteľské vzdelání 1967. 8. sz. 29—36.
- ZACHAROVICH, G., Povyšeni ju kvalifikacii prepodavatelej. Sred. specialnoje obrazovanie, 1965. 11. sz. 1—4.
- Zkouší se tříletý cyklus dalšího vzdělávání učitelů. Učiteľské noviny 1963. 42. sz. 1—2.
- ZEMAN, M., O postgraduálním studiu pedagogiky vysokých škol. Mimoriadny Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Bratislava 1968. 179—85.
- ZÁČEK, R., Zahajujeme postgraduální studium učitelů tělesné výchovy. Tělesn. výchova mládeže 1966. 8. sz. 337—40.